

વિચરતી-વિમુક્ત જનજાતિનું મૌખિક સાહિત્ય

નયનકુમાર એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

શ્રી જે.એમ.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ

વિચરતી – વિમુક્ત જાતિના મૌખિક સાહિત્ય વિશે અનેક સંશોધનો થયા છે અને ઘણા સંશોધનોને અવકાશ છે. વિચરતી – વિમુક્ત જાતિના મૌખિક સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે શ્રમગીતો, લગ્નગીતો, મરશીયાં, ભજન, ભવાઈ, ગીતો , ચારણીગીતો ગીતકથા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભવાઈ, ટીપ્પણી, મેર જેવા તેમના લોક નૃત્યો પણ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત વિશિષ્ટ રૂઢિપ્રયોગો કહેવતો, ઉખાણા, વ્રતો, વ્રતકથાઓ, રાજ્યો વગેરે પણ વિચરતી વિમુક્ત જાતિના મૌખિક સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.

વિચરતી વિમુક્ત જાતિઓમાં મૌખિક સાહિત્યમાં સૌથી મોટો ફાળો ચારણોનો છે. તત્કાલીન રાજાઓના સમયમાં શૂરવીરોની શૂરતાને બિરાદાવવાનું કામ દેવીપુત્ર ગણાતા ચારણોની કવિતાઓએ કર્યું. વાણીમાં તેજ, નીડર, સ્વમાની, આખાબોલી અને છૂતાં મીઠાજીભી એવી ચારણ પ્રજાએ લોક સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. એ સમૃદ્ધિમાં ‘ઈસરીસ’, ‘નાગદમણ’, ‘ઓખાહરણ’ જેવા અલંકારરૂપ દુહા, સુભાષિતો વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય.¹ ચારણી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં જેમણે મોટો ફાળો આપ્યો એમાં ચારણ કવિઓ આણંદ – પરમાણંદ, આલ્હા, રામચંદ્ર, ગણિત, પ્રથમ ચારણી કવિચત્રી ઉજળી, માલવ વગેરે નોંધપાત્ર છે. આ પ્રકારનું સાહિત્ય રચવામાં ઈસરદાસજી સાચા ઝુલા, વજમાલજી મહેડુ વગેરેનું પ્રદાન રહ્યું છે. ચારણો ઉપરાંત મીર, ભાટ, રાવળ વગેરે પ્રજાએ પણ તેમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.²

ત્યારબાદ વિચરતી-વિમુક્ત જાતિના મૌખિક સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં ભવાઈ ગીતોનો મોટો ફાળો રહ્યો છે. મધ્યકાળમાં ભવાઈ દ્રશ્ય – શ્રાવ્ય સ્વરૂપનું પ્રચલિત લોકનાટ્ય હતું. આ ભવાઈ ગીતોનું પદ્યતિસરનું પ્રાગટ્ય લગભગ ૧૩મી સદીમાં થયું. અસાઈત અને આશારામ ઠાકરે ૩૫૦ જેટલો વેશો તૈયાર કર્યા. ભવાઈ ગીતોમાં દુહા, સાખી, છંદ, રાસડા, ભજન, ગરબી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઝંડા, ઝુલણ અને શેડાણી, કડવી કણબણ અને હનુભા, ભવાયાની સાથે ભાગી જનાર જવલ વગેરેનાં આવાં મનોરંજક ગીતો ગ્રામપ્રજામાં ઠેર ઠેર ગવાય છે.

“ ઘારુ કે ભવાઈ રમે, જવલ જોવા ગઈ’તી

જવલની સાસુ દરણુ કરે, આટલું દરણું દળજે;

હું તો દરણું દળતી નથી ખાનારા ઈ મરજો

અડધી રાતે ભાગી જવલ, ભવાયા ભેગી વૈ ગઈ....”³

ભવાઈના ફળ સ્વરૂપે ભૂંગળ નામનું લોકવાદ્ય પણ ભવાયા પાસેથી મળે છે. ભવાઈ અને ભજનના કાર્યક્રમોમાં ભૂંગળનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. ભવાઈ કરનારા ગાયકો એને માતાજીએ દીધેલું દૈવી વાદ્ય માનીને પૂજે છે. જૂના કાળે

રાજવીઓની વિજયયાત્રામાં, ફૂલેકામાં કે સરઘસમાં પણ ભૂંગળ વપરાતી હતી. અનેક જૈન ગ્રંથોમાં ભૂંગળ અને નાળીનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૩

તો વળી, મેર જાતિના નૃત્યનું લડાયક ખમીર અને આકર્ષક બાહુબળ નિરાળુ છે. ઢોલ અને શરણાઈ પણ એમનાં શૂરાતનને બિરાદાવતાં હોય એમ લાગે છે, મેર લોકોમાં પગની ગતિ તાલબદ્ધ હોવા છતાં તરલતા ઓછી છે. શિસ્તબદ્ધ સિપાઈની જેમ તેમનાં તોળેલાં શરીર અને હાંડિયા તલવારનાં ઝટકાની જેમ વીંઝાય છે. ક્યારેક ક્યારેક એકથી દોઢ મીટર જેટલાં ઊંચા તેઓ ઊછળે છે ત્યારે અનોખું દ્રશ્ય ખડું કરે છે.^૫

સર્વ જાતિઓની જેમ આ જાતિઓમાં પણ સંગીત – નૃત્ય – લોકગીત – ભજન વગેરે જોવા મળે છે જેમાં તેમની લોકબોલી અને રીતરિવાજો પડઘાય છે.

તેમાં ખાસ તો લગ્નગીતોમાં વિશાળ વૈવિધ્ય સભરતા જોવા મળે છે. વેવિશાળ કરતી વખતનાં ગીતો, લગ્ન લખતી વેળાનાં ગીતો, સાંજના ગીત લખાયાં પછીના શુભ દિવસથી લાડાલાડીના ઘેર વાળુંપાણી પૂરું થયા પછી – સગાં સ્નેહી અને આડોશી પાડોશીની સ્ત્રીઓ ભેગી મળીને સાંજના ગીતો ગાય છે.

ત્યારબાદ મંડપરોપણનાં ગીતો, ચાક વઘાવવાનાં ગીતો, ગોતરડો કે ગોતીડો ભરવાના ગીતો, ઢોલ પૂજનનાં ગીતો, ફૂલેકાના ગીતો, જડ વાહવાના ગીતો, ઉકરડી નોતરવાના ગીતો, પીઠીના ગીતો, પ્રભાતિયાં, રાંદલના ગીતો, જાન પ્રસ્થાનના ગીતો, મોસાળાના ગીતો, સામૈયાના ગીતો, હસ્તમેળાપના ગીતો, સપ્પટી ફેરાના ગીતો, માંડવો વઘાવવાના ગીતો, વળામણાનાં ગીતો, જાન ઘરે આવે ત્યારે પોંખણાના ગીતો, ઉકરડી ઉઠાવવાના ગીતો આ કોમોમાં ઓછાવત્તા અંશે રિવાજો મુજબ ગવાય છે. ત્યારબાદ સ્ત્રી સગર્ભા બને ત્યારે,

- ૧) અઘરાણીનાં દિવસે રાંદલ તેડવાનાં ગીતો
- ૨) ઘેણને નવરાવવા લઈ જતી વખતનાં ગીતો
- ૩) ઘેણને ‘પગલાં ભરાવે’ તે સમયના ગીતો અને ફટાણાં
- ૪) ‘ ખોળો ભરવો’ ની વિધિ વખતના ગીતો
- ૫) ‘ ખોળો ભર્યા’ પછીનાં રાંદલના પ્રશસ્તિ ગીતો
- ૬) રાંદલ સામે સાથે ‘ ઘોડો ખૂંદવો’ નાં ગીતો
- ૭) બીજી સવારે રાંદલને વળાવવાનાં ગીતો ગવાય છે. –^૬

જ્યારે શ્રમિક બહેનો દ્વારા ઘંટીએ દળતાં ગાવાનાં ગીતો, મકાનની છોબંધ કે ભોંયતળિયાયે ટીપણી ટીપતાં ગવાતાં ગીતો, શ્રમહારિ ગીતો પણ આ કોમોમાં જોવા મળે છે.

ઘંટીએ દળતાં, રેંટુડાં કાંતતા, લીલી મોલમોલાત્યમાંથી ખડ કાઢી નીંદવા પારવાનાં તેમજ પ્લાસ્ટરનો મલામો ચૂનો ખાંડતા અને ઘબકે ટીપ્પણી ટીપતાં શ્રમ નિવારવા ગવાતાં લોકગીતો એટલે કે ‘શ્રમહારી ગીતો’ વિચરતી – વિમુક્ત જાતિઓમાં જોવા મળે છે.’

આ ઉપરાંત મૃત્યુ બાદ મરનારની પ્રશંસા પ્રશિસ્ત કરતા મરશિયાં, છાજિયા, વિલાપનાં ગીતો, વહેલી સવારે મૃતની શેરીના નાકે કે ઘર ફાળિયામાં ગવાતાં પરોઢિયાં અથવા પ્રોળિયાં પણ ગવાય છે.

વિચરતી – વિમુક્ત જાતિ ભવાઈના ગીતો અન્ય જાતિઓના લોકગીતોથી થોડાક અલગ પડે છે. તેમના ગીતોમાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, રાજસ્થાનીનું સંયુક્ત સ્વરૂપ જોવા મળે છે, જેમકે, ‘મણિયારાનો વેશ’ માં આવતું આ ગીત–

‘ વારી જાઉં ઝરમર હો જી રે, મેરે મિયા ઝરમર,
હો જી રે મિયાં ઝરમર, મેહેલા વરસે બોલે બપૈયા મોર
શ્યામ રે દાદુ બિજલી ચમકે, બોલે બપૈયા મોર
આવુંતા રે ભીંજે માટી નવરંગ ચુંદડી,
ભીંજે મારા સાળુડાની કોર
રાત અંધારી બિજલી ચમકે, પવન ચલાવે ઘનઘોર,
કે પછી, ‘ પટેલિયા રે....મનની ખેતી તું કરજે’
ચટકીના મુખમાં મૂકાયેલી પંક્તિઓમાં સંકરભાષાથી ઉપજતું હાસ્ય જુઓ,
‘ પલંગ ઉપર સેજ બિછાવતું, કરું અરછી બાતા,
મેરે મિયાકું આવત દેખું, માર ગઘે કે લીંડે !’

ચુલા સે સેજ બિછાવું, કરું અરછી બાતાં,
મેરે મિયાકું આવત દેખું, મારું છૂટી લાતા’
(જૂઠણાનો વેશ)

ભવાઈ ગીતો ‘વેશ’ ના પાત્રોની સંવેદના વ્યક્ત કરે છે અને ભવાઈના પાત્રો જ આ ગીતો ગાય છે અને આ ગીતો માત્રામેળ– અક્ષરમેળ છંદોમાં હોય છે. તેથી મૌખિક – લોક સાહિત્ય કરતાં અલગ પડે છે.

મેઘાણી પૂર્વ થયેલાં લોક સાહિત્યના સંપાદનોમાં નર્મદથી શરૂ કરી, પારસીઓ અને અન્ય સંશોધકોએ ફાળો આપ્યો છે પરંતુ તેમાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો અભાવ છે. તો વળી, તત્કાલીન સમયે તમામ જાતિઓના ગીતો – સાહિત્યનું સંપાદન થઈ શક્યું નથી તેથી વિચરતી–વિમુક્તી જાતિનું મૌખિક સાહિત્ય કેવું હશે તે સંશોધનનો વિષય છે. ઈ.સ. ૧૮૭૦માં પ્રગટ થયેલા નર્મદના ગ્રંથ, ‘નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીત’ ની પ્રસ્તાવનામાં નર્મદે નોંધ કરી છે કે,રૂંડે અવસરે ગવાતાં સ્ત્રીઓના ગીત પરંપરાથી તેનાં તે જ ગાવામાં આવ્યા કરેથી તે ગીતોની ભાષા જૂની ભાષાનો એક નમૂનો છે એ નિશંક કહી શકાય, વળી, ગુજરાતી ભાષા વિશે સર્વ પ્રકારની જાણ આપવામાં જેમ જૂના કવિઓની ભાષા જોવી આવશ્યક છે તેમ ગુજરાતની સઘળી ન્યાતની સ્ત્રીઓની ગીતની પણ જોવી આવશ્યક છે. થોડા દિવસ પછી એવો તર્ક થયો કે સ્ત્રીઓનો ઉત્સાહ – આનંદ કેવો હશે, અને ઊંચીનીચી કહેવાતાં ગીત જોવાં જોઈએ. આ સઘળા ખ્યાલોથી તે ગીતોનો સંગ્રહ કરવાની મારી ઈચ્છા થઈ.”^૮

આ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા નર્મદે એના સ્વભાવ મુજબ મોટી બાથ ભીડવા ધારી હતી. તમામ ન્યાતની સ્ત્રીઓનાં ગીતોનાં સંગ્રહ કરવાની નર્મદની ઈચ્છા હતી, પણ તેની ઈચ્છા પૂરી ના થઈ શકી. જેના કારણે ૧૯મી સદીના

ઉત્તરાર્ધમાં તત્કાલીન સમયે ગવાતાં ગીતો – લોકસાહિત્યથી વંચીત રહી ગયા, વળી કોઈ એ લોક સાહિત્યમાં સંશોધન કરવા ધાર્યું હોત તો પણ કદાચ તે સફળ ના થયો હોત. કારણ નર્મદના અનુભવો કહે છે કે, સ્ત્રીઓનો સંપર્ક કરી ગીતો લખતી વેળાએ લખાવનારી સ્ત્રીઓમાં કેટલીક સ્ત્રીઓએ કંટાળો કે શરમના કારણે ન લખાવ્યા. તો કેટલીક સ્ત્રીઓએ ગીતો છપાશે તો આપણને કોઈ ગીતો ગાવા નહીં બોલાવેની બીકે ના લખાવ્યા. આમ, તે સમયે ઉજળીયાત વર્ગના સ્ત્રીઓના ગીતો સંપાદન કરવામાં જ જો આટલી મુશ્કેલી નડે તો વિચરતી- વિમુક્ત જાતિના મૌખિક સાહિત્યની વાત કરવી એ અસ્થાને ગણાય.

૧૦મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લોકસાહિત્ય સંપાદનની જ્યોત જલાવી અને અનેક લોકગીતો, ભજનો, કથાઓનું સંપાદન કર્યું. તે પૂર્વે ૧૯૧૩માં ખીમજી વસનજી ભટ્ટનું ‘કાઠીયાવાડી જવાહીર’ નામનો દુહાગ્રંથ પ્રાપ્ત થાય છે, ૧૯૧૩માં કહાનજી ધર્મસિંહ પાસેથી ‘કાઠીયાવાડી સાહિત્ય – ભાગ – ૧, ૨’ મળે છે, ૧૯૧૫માં નાથજી મહેશ્વર પાઠક પાસેથી ભીલોના ગીતો મળે છે,^૯ ૧૯૧૫માં કૃષ્ણલાલ સૂરજરામ વકીલ પાસેથી પણ ‘ભીલોનાં ગીત’ મળે છે, પરંતુ વિચરતી – વિમુક્ત જાતિના કોઈ ગીતો મેઘાણી પહેલાં પ્રાપ્ત થતા નથી. હા, ભવાઈના ગીતો આગળ જોઈ ગયા તેમ મહિપતરામ નીલકંઠ પાસેથી ‘ભવાઈ સંગ્રહ’ અને મયાશંકર શુક્લ કૃત ‘દેથી ભવાઈનો ભોમેયો’ કે ‘ફક્ત ભવાઈ કરનાર સજ્જન મંડળીને મદદ માટે – પબ્લીક માટે નહીં’ – પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથ ‘શ્રી ભવાની ભવાઈ પ્રકાશ’ માં મળે છે.^{૧૦}

અર્થાત મેઘાણી પૂર્વે લોકગીત – લોકકથા અંગે નોંધપાત્ર કામ થયું નથી અને તેમાંથી સામાજિક પ્રસંગોનાં લોકગીતોનું કામ જ ફાકોમૂડી થયું છે. ભજનવાણી ઇત્યાદિનું સંપાદન તો નહિવત થયું છે તેથી નાથબાવા આદિ વિચરતી- વિમુક્ત જાતિની ભજન પરંપરાનું કોઈ સાહિત્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.

પરંતુ મેઘાણીએ લોકસાહિત્ય સંપાદનમાં ઘણું કાઠું કાઢ્યું, રળીયાળી રાતના જ ખંડો આપ્યાં, સોરઠી સંતવાણી, સૌરાષ્ટ્રની રસધારા આપી પરંતુ તેમાંયે વિચરતી – વિમુક્ત જાતિના લોક સાહિત્યનો સંદર્ભ જડતો નથી.

મેઘાણી પછીનાં સમયગાળામાં કંઠ્ય – મૌખિક વારસાની જાળવણીમાં અનેક સંશોધકોએ ફાળો આપ્યો. જેમાં જયમદ્દ પરમાર, પુષ્કર ચંદરવાકર, જયનાનંદ જોશી, મધુભાઈ પટેલ, ખોડીદાસ પરમાર, રેવાબેન તડવી, શંકરભાઈ તડવી, અમૃત પટેલ, ભગવાનદાસ પટેલ વગેરે પોતપોતાના વિસ્તારોમાં પ્રાપ્ય સાધનો અને સૂઝ પ્રમાણે સંપાદનો કર્યા પણ તેમાંય વિચરતી – વિમુક્ત જાતિની કંઠ્ય પરંપરાઓનું કોઈ સાહિત્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.

જયમદ્દ પરમાર તથા ‘બળવંત જાની’ ના લોકગીતોના સંપાદનોમાં મેળામા ગવાતા ગીતો, લગ્ન ગીતો, દુહાની નોંધ છે, પુષ્કરચંદરવાકર ગીતોના સંપાદન નળકાંઠા વિસ્તારમાં રહેતી પઢાર જાતિના સંદર્ભ છે, દુલેરાય કારણીનું કાર્ય કચ્છ પ્રદેશ અને કચ્છની જાતિઓ તરફનું છે, તડવી દંપતીએ આદિવાસી લોકોના લોકસાહિત્યને સંપાદિત કર્યું છે, ભગવાન દાસ પટેલે પણ ડુંગરી ભીલોના લોકસાહિત્ય પર કામ કર્યું છે.

જયનાનંદ જોશી એ રાજપીપળાના આદિવાસી લોક સાહિત્યમાં કાર્ય કર્યું છે, અમૃત પટેલ, પ્રા. એલ.ડી. જોશી, રમેશ પાઠક, ડા.ભા. નાયક, દેવી મહેતા, સિદ્ધરાજ સોલંકી, પ્રહલાદ પટેલ, રૂક્મણીબેન પટેલ, મનોરમા વ્યાસ, મફત

રાણેલાકર, માઘવ ચૌધરી, નાથજીભાઈ પાઠક, પ્રવીણ ગઢવી, દક્ષા વ્યાસ વગેરે સંશોધકોએ^{૧૧} અનેક સંપાદનો – સંશોધનો કર્યા છે પરંતુ આ બધામાં વિચરતી – વિમુક્ત જાતિના સમગ્રલક્ષી સંપાદનોનું કોઈ આગવું મૂલ્ય કે સોપાન ભાગ્યે જ વરતાય છે અથવા તો એમ કહી શકાય કે વિચરતી – વિમુક્ત જાતિના લોકસાહિત્ય પર હજી સુધી કોઈ સંશોધકનું ધ્યાન ગયું જ નથી, એ દિશામાં કામ થયું જ નથી અને ઉપરોક્ત સંશોધકોમાં જો કોઈ સંશોધકોએ સરકાર દ્વારા વર્ગીકૃત કરાવેલી ૨૮ વિચરતી અને ૧૨ વિમુક્તજાતિઓનું લોકસાહિત્ય સંપાદિત કર્યું હોય તો તેને એક ગ્રંથમાં લાવાનું ભગીરથ કાર્ય હજી બાકી છે. તે છતાંય વિચરતી – વિમુક્ત જાતિઓ ગુજરાતના ભૂભાગ અને જાતિઓ વચ્ચે રહી હોવાથી તેમની લોકગીતો, લોકકથાઓમાં અન્ય જાતિઓના લોકસાહિત્ય જેવું જ સામ્ય હશે, થોડા પાઠાંતરો અને બોલીભેદોને બાદ કરતાં જન્મ – લગ્ન મૃત્યુ ગીતો, ભજનો વગેરેમાં સમ્યકપણું હશે તેમ કહી શકાય.

અહીં વાઘરી કોમનું લોકસાહિત્ય કહી શકાય કે કેમ ? છતાં નોંધવા જેવી વાત નોંધી લઉં કે, વાઘરીઓમાં ‘ પારસી’ શબ્દોનું અસ્તિત્વ હતું.

‘ પારસી’ શબ્દ સાંક્રેતિક બોલીના અર્થમાં કડિયા, કંસારા, સોની વગેરે જુદા – જુદા ઘંધાના કારીગરોની જેમ વાઘરી પ્રજા પણ અંદરોઅંદર પ્રયોજે છે. ગમે તે સમયે– સ્થળે આ સાંક્રેતિક બોલી પ્રયોજવાનો તેઓ શોખ ધરાવે છે. આ લોકો મુખ્યત્વે , ચોરી – ઘરફોડી, ખીસા કાતરવા, ઠગાઈ , રસ્તા– લૂંટ, ગેરકાયદે દારૂ ગાળવો વગેરે કામો કરે છે અને આ ગુનાઈત પ્રવૃત્તિમાં સહાયભૂત થવા આગવું શબ્દભંડોળ હોય છે. જે પેઢીદર પેઢી ઊતરતું આવે છે. જેમાના કેટલાક શબ્દો ક્રિયાપદો નીચે મુજબ છે,

<u>નામ</u>	<u>અર્થ</u>	<u>નામ</u>	<u>અર્થ</u>
કનું	ગઘેડું	ખરપડી	ઘારિયું
કન્ધારી	લાકડી	ખરિયો	છોકરો
કન્ધારું	કોઈકનું ઘર	ખાટો	દારૂ
કન્ધારો	દારૂ	મઘવો	દારૂ
કાજળી	રાત્રિ	માડ	પોલીસ
કાદવિયો	કુંભાર	મડિયો	માલિક/ પોલીસ
ખડિયો	વાંદરો	માઢેનો ચોરી	લીઘેલો દાગીનો– ^{૧૨}

ક્રિયાપદો

ઈકરોણું કરવું
ખટપાલી લેવું
ચિમાઈ જવું
ચા તરવું
ચોવન કરવું
ટાંડી લેવું
ઘા કરવું

અર્થ

ભસવું
લૂંટવું
સંતાઈ જવું
આવવું
જમવું
ઘાન્ય ચોરી લેવું
તોડવું(ચોરી કરવું)

પપકલી ખાવું	સંતાઈ જવું / ભાગી જવું
વેચવલી ખાવું	વેચી નાખવું
ખાતરિયું બેસાડવું	ચોરી કરવી
ગણેશકાકા બેસાડવા	ચોરી કરવી
ઘો મેલવી	ચોરી કરવી
ઝેમી કરવી	ચોરી કરવી- ^{૧૩}

તો વળી, ગાડી – નાથબાવા વગેરેમાં વશીકરણ, ત્રાટકમંત્ર તંત્ર, મેલી વિધાના મંત્રોનું સંપાદન એક સંશોધનનો વિષય છે. આમ, વિચરતી – વિમુક્ત જાતિનું મૌખિક સાહિત્ય-ભાષા, વ્યવસાયિક શબ્દો એક સંશોધન – સંપાદન માટેનો વિશાળ વહાવેલાયેલો ફલક છે તેમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

પાદટીપ

૧. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ લે. હસુતાબેન સેદાણી, પૃ. ૧૬,
૨. ચારણી સાહિત્ય, લે. હરેન્દ્ર પ્ર. ભટ્ટ, પૃ. ૧૦
૩. ગુજરાતની લોક સંસ્કૃતી, લે. હસુમતાબેન સેદાણી પૃ. ૧૦૨
૪. એજન. પૃ. ૧૧૮
૫. એજન. પૃ. ૧૨૯
૬. લોકગીત : તત્વ અને તંત્ર અં. ડૉ. બલવંતજાની પૃ. ૩૮
૭. એજન પૃ. .૪૧
૮. ‘નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીત’, દવે નર્મદાશંકર બાલ શંકર , પ્રસ્તાવના
૯. ભટ્ટ ખીમજી વસનજી, ‘ કાઠીયાવાડી જવાહીર’
૧૦. લોકગીત : તત્વ અને તંત્ર , સાં ડૉ. બલવંત જાની, પૃ. ૮૯૦
૧૧. એજન – પૃ. ૧૧૩
૧૨. ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિ, ડૉ. હસુતાબેન સેદાણી, પૃ. ૪૬
૧૩. એજન – પૃ. ૪૭